

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

IVYazı

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan milli ideyasını hər şeydən öncə Qafqaz türkləri ilə İran türklərini birləşdirən, onların bir-birindən ayrı deyil vahid ulus olması anlamında gündəmə gətirmişdir. Başqa sözlə, Rəsulzadənin irəlilədiyi "Azərbaycan" ideyasının əsasını Dərbənddən Kəngər kərfəzinə, Bakıdan İrəvanadək eyni adət-ənənəyə, əxlaqa, məişətə, dilə, ədəbiyyata sahib olan türklərin vahidliyi, bütünlüyü təşkil etmişdir. Bu mənada Rəsulzadə yazılarında artıq "Azərbaycan türkləri",¹ "Azərbaycan muxtariyyəti"² anlayışlarına geniş yer verir, türk xalqları arasında Azərbaycan türklərinin öz dili, öz ədəbiyyatı, öz adəti olmasını müdafiə edirdi.³ Bizcə, "Azərbaycan muxtariyyəti" ideyasını ortaya atan Rəsulzadə, bununla da yeni bir Türk dövlətinin adının bəirlənməsi yolunda ciddi zəmin hazırlamış, eyni zamanda "Qafqaz" türkləri ilə İran türklərinin ortaq gerçək adını da dəqiqləşdirmişdir. Azərbaycan türklüyü!!!

"Tarixi-coğrafi Azərbaycan"ın Turanla biri-birini tamamlaması məsələsinə gəlincə, M.Ə.Rəsulzadə 1-ci Dünya müharibəsi dövründə (1914-1918) anladı ki, türklərlə farslara istinadən "ortaq yurd" hesab etdiyi "İran", ortaq ideologiya saydığı "İranlılıq" üçün savaş türklərə fəlakətdən başqa heç nə verməmiş, bundan qazanan yalnız farsdillilər və onun havadarları olmuşdur. Ona görə də, Rəsulzadə 1915-1916-cı illərdən etibarən siyasi, mədəni, əxlaqi, etnik, adət-ənənə anlayışlarında İran və Turan anlayışlarını biri-birindən ayırmağa başladı. Bizcə, İran və Turan anlayışlarının biri-birini zidd olmasını daha dərinlənəndən sonra da, türklər üçün "İran", "İranlılıq"ın deyil, Turan və Azərbaycanın önəmli olması qənaətinə gəldi.

Bu anlamda Rəsulzadənin Novruz bayramı ilə bağlı yazdığı məqalələrdə İran və Turan məsələsini gündəmə gətirməsi, həmin bayramın əslində türklər, o cümlədən Azərbaycan türkləri ilə bağlı olmasını müdafiə etməsi təsadüfi deyildi. Rəsulzadə yazırdı ki, türklərin tilsimlənmiş mühasirədən çıxdıqları gün (Ərgənəqon) martın 9-u imiş, moğollar da eski türklərdə martın 9-nu bayram saxlayarlar. Demək, Novruz bayramı da esla türklərə yabançı bir şey deyildir. 4 Rəsulzadəyə görə, Qurd ilə 9 rəqəminə türklərdə, türk asari-tarihiyyəsində böyük bir ehtiram görülür. Rəsulzadə yazırdı: "Türk ənənəsi, türk əsəri və türklərin imdiki məişətləri Novruzun kəndilərinə yabançı bir şey olmadığını göstərir. Bütün Türkiyə – bu eski Turan – Novruzunu İran qədr bənimsemişdir. Azərbaycan, belli Türkiyə dəxi martın 9-nu ailələrində müdəvvel xüsusi bir ənənə ilə yad edər... Uzun bir vaxt öylə düşünü-

lüyürdü ki, bu təsir İrandan keçmişdir. Fəqət, İran ilə Turanın daima biri-birilə vuruşduğu halda, sırf İran ənənəsi olan Novruzun nədən dolayı turanlılar tərəfindən də böylə əzizlənməsi bir az şübhəli idi. Qədim türk və moğol ənənələri və əsəri haqqında başlamaqda olan tədqiqat ortaya moğollarca məşhur olan "qurtuluş" əfsanəsini çıxarıyor ki, bu əfsanəyə demirdən yapılmış bir "sədd" vasitəsilə "Ərgənəqon" da hasarlanıb qalmış olan türkləri bozqurd (Pörtəcnə) bu gün xilas etmişdir. Demək ki, bu gün turanlılardan ötrü qurtuluş bayramı olmuşdur".⁵

Rəsulzadənin fikrinə görə, qurtuluş, qurtulmaq kimi sözlər heç şübhə yoxdur ki, qurd sözündən törəmişdir. Başqa sözlə, nicat və

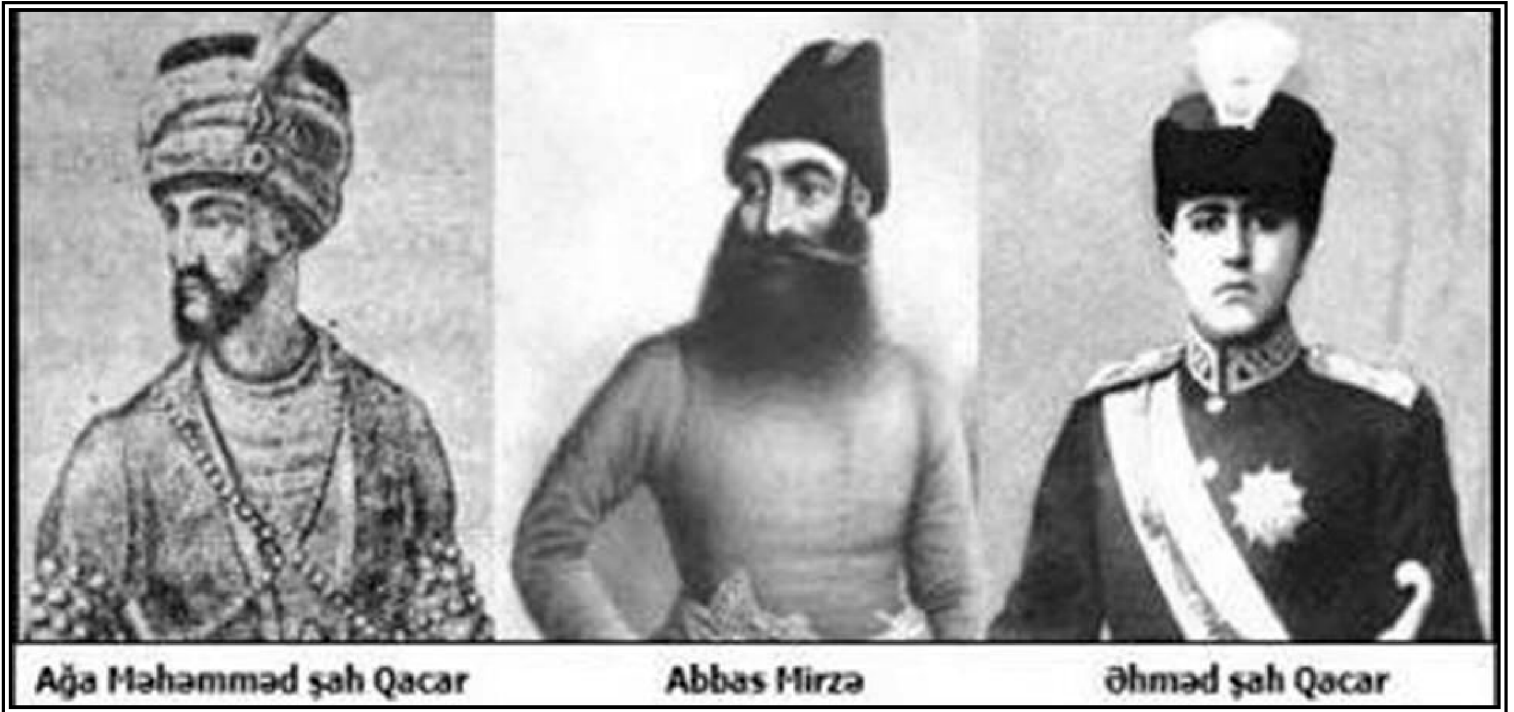
təqvimlər düzəldərək "İran"da Novruz ənənəsini bərpa etməsini, Türk Qəznəvilərdən Sultan Mahmud Səbiktəkinin fars şairi Firdovsiyə, məzmunu iranlıların turanlılar əleyhinə icra elədikləri "pəhləvanlıqları" şeirləndirən bir "Şahnamə" yazdırmaq qəbilindən bir xəta kimi görsələr də, bunu ancaq bu cür dəyərləndirmək doğru olmaya bilər: "Fəqət elmi-fənni sevgilisi olan Cəlaləddini bu fikrə sövq edən gizli və hiss edilməz amillərdən birisi də novruzun turanlılarca bir "qurtuluş" günü olduğu ənənəsi olmasın?... Hər halda gözəl bahann, qışın öldürücü "siyahcal"ından çıxması ilə turanlıların "Ərgənəqon" məhbəsinə qurtuluşlarına təsadüf edən bir günü elmi və fənni surətdə təyin edən böyük Səlcuq hökmdarı bu

baycan türkləri arasında şübhəli anlamında İranlılığın, sünnilik anlamında isə Osmanlılığın təbliğ olunması idi. 10 Bu anlamda Ə.Ağaoğlu da 1880-ci illərin sonu, 1890-cı illərin əvvəllərində Parisdə olarkən şübhəli məzhəbi anlamında "İranlılıq"ı, "İran mədəniyyətinə" aludə olmuş, özünü "İranlı" kimliyinə bağlamışdır. 11 O, bu dövrdə Parisdə, daha sonra tərəcəyə olunaraq Tiflisə nəşr olunan "İran cəmiyyəti" başlıqlı silsilə məqalələrində üç məsələyə 1) İslam aləmi, 2) İran cəmiyyəti, 3) şübhəli xüsusi diqqət yetirmişdir. Ə.Mirəhmədov "Əhməd bəy Ağaoğlu" monoqrafiyasında yazırdı: "Nəhayət, o illərdən Ağaoğlu nəinki Avropa Şərqsünaslığının Azərbaycan və İran haqqında bezi yanlış müddəalarının təsir-

misallarla tənqid olunur. İranın İslamı qəbul etməsinin qısa tarixçəsi verildən sonra yeni dini təfəkkürün qədim İran məzhəbi və etiqadları ilə varislik əlaqəsinin səciyyəsi müəyyənləşdirilir və şübhəli yayılması bu aspektlərdə tədqiq edilir. Müəllif ölkənin tarixindən və xalqın mədəni-əxlaqi aləmindən çıxış edərək ortodoks İslamla şübhəli əlaqəni uzaqlaşdırmaq üçün qanunauyğunluğunu sübuta çalışır".¹³

Ağaoğlu yalnız sonralar qismən 1895-ci ildən, özəlliklə də XX əsrin başlarından irənçilik, İran şübhəliyi hissələrindən tamamilə uzaqlaşaraq öncə "İslam birliyi", daha sonra da Türk birliyi və Turançılıq ideyalarının ideoloqlarından birinə çevrilmişdir. O, 1903-cü ildə "Bizim millətçilər" məqaləsin-

Qacarlar dövlətində ikili ideoloji mübarizə: Turançılıq və Ariyançılıq

Ağa Məhəmməd şah Qacar

Abbas Mirzə

Əhməd şah Qacar

azad olmaq mənasına gələn türkçə qurtulmaq və qurtuluş sözləri həmin qurd və olmaq kəlimələrindən ibarətdir. Deməli, qurtulmaq sözü ehtimal qurd olmaq deməkdir ki, qurd kimi yol bulub Ərgənəqondan çıxmağa dələlət edir.⁶ O, yazırdı: "İranlıların babası olan İrəc, turanlıların babası olan Tur və ərəblərin babası olan Sam Yafesin oğlanları idi. İranlılar ilə turanlıların sonra ərəblər ilə bunların vuruşması, qar-

xüsusda müvaxizə deyil. Təqdir olunmalı...".⁸

Deməli, Rəsulzadə İranlıların "Novruz"una qarşı turanlıların "Qurtuluş günü"nü ya da Ərgənəqonu irəliləşdirmişdir. Bu anlamda Rəsulzadəyə görə Turanlılar üçün mücadilə vermək və mücadiləçi olmaq daha çox önəmlidir: "Turan cinsi təbiət qədr mətin, onun qədr qüvvətlidir. Təbiət o qüvvətlə, o məhəbbətlə əsir qalar da, sonra ta-

lərdən də azad deyildi, o, özünü həm də İran mədəniyyətinin mümayəndəsi, şübhəliyin ardıcıl tərəfdarı kimi təqdim edir, hətta bu İslam məzhəbini müstəqil, ayrıca bir din kimi alırdı".¹²

Doğrudan da, sözügedən məqaləsində Ağaoğlu açıq şəkildə yazırdı ki, İslam aləminin nicatı olan "İran" Fransanın Avropada oynadığı rolunu oyanayaraq özünü yeniləşdirməyə çalışan Türkiyəni qabaq-

də yazırdı ki, farslar "İslamı özü bildiyi şəkildə, özünün mədəni ehtiyaclarına uyğun olaraq dəyişdi, öz "ərəbçiliyini" elə zorladı, ona elə pozğunluq və dekadentlik gətirdi ki, indi də İslam özünə gələ bilmir. İslama bütün məzhəblər, bütün təfəriqlər, bütün zorlamalar, subversiv nəzəriyyələr İrandan gəldi və yalnız "assimilyator" qarşı sönmez-tükənməz nifrətlə təlqin edildi. İran, bu nifrəti ört-basdır edərək, bəzən onu gizlədərək, səbrlə öz vaxtını gözlədi".¹⁴

Məhz bundan sonra o, aryançı "İranlılıq"ın əsil mahiyyətini görə bilmişdir. Ağaoğlu 1911-ci ildə "Türk Yurdu" dərgisinə yazdığı "Türk aləmi" adlı məqaləsində yazırdı: "Türk qədr təməssülə (assimilyasiyaya) şəraitli mühiyyəyə meyil etməyə yaxın bir millət yoxdur. Türk mühiyyətinin əsrikdir, o qədr ki özünü, öz şərifli qövmiyyəsinə, heysiyyəti-tarixiyyəsini, ədəbiyyatını, dilini və hətta milli ənənələrini belə unutmamağa hazırdır. Bu həqiqəti tariximizin bütün səhifələrində isbat edir: Türklər İran mədəniyyətini amillə və birincisi olduqları halda, adətli qövmiyyə və milli dillərini unudaraq bütün qəlbələri ilə fars adət və lisanına qayıdılar".¹⁵

Əhməd bəy Ağaoğlu "İran və inqilab" əsərində isə aryançı ruhlı İranın, İranlılığın mahiyyətini hətərəfli şəkildə ortaya qoymuşdur. Onun fikrincə, Türk sülalələrində milli şüurun olmaması, fars dilinə və ədəbiyyatına həddən artıq önəm verməsi, şübhəli dövlət məzhəbinə çevrilməsi türklərdən çox farsların işinə yaramış, sonunda türklərin hakimiyyətinin sonunu gətirmişdir. 16

"Tarixi-coğrafi Azərbaycan"ın Turanla biri-birini tamamlaması məsələsinə gəlincə, M.Ə.Rəsulzadə 1-ci Dünya müharibəsi dövründə (1914-1918) anladı ki, türklərlə farslara istinadən "ortaq yurd" hesab etdiyi "İran", ortaq ideologiya saydığı "İranlılıq" üçün savaş türklərə fəlakətdən başqa heç nə verməmiş, bundan qazanan yalnız farsdillilər və onun havadarları olmuşdur. Ona görə də, Rəsulzadə 1915-1916-cı illərdən etibarən siyasi, mədəni, əxlaqi, etnik, adət-ənənə anlayışlarında İran və Turan anlayışlarını biri-birindən ayırmağa başladı. Bizcə, İran və Turan anlayışlarının biri-birini zidd olmasını daha dərinlənəndən sonra da, türklər üçün "İran", "İranlılıq"ın deyil, Turan və Azərbaycanın önəmli olması qənaətinə gəldi

daşlar və əmioğlanları arasında görülməkdə olan vuruşmalar qəbilindən qeyri-təbii olmadığı kimi, aralarından müştərek ənənə dəxi ortaq bir baba mali kimi təsevüv oluna bilməzmi? Turanilik olsun – deyə Novruza qarşı çıxmaq bəncə Şərq və İslam millətlərindən iki böyük ünsür arasında lüzumsuz soyuqluq salmaqdır. Bundansa zətən şərikli olan bu günü heyvanat, nəbatat, xülasə bütün kainatla bərabər istiqbal edərsək, daha münasib olmazmı?".⁷

Rəsulzadə hesab edirdi ki, bir çoxları 11-ci əsrdə Türk Səlcuqlardan Cəlaləddin Məlikşahın yeni

zələnməyə, donuşluqdan qurtulmağa ehtiyac göstərir. Turan qövmlərindən ötrü də qışlar, donmuşlar sovuqlar vardır. Bunlardan qurtulmaq dəxi kəndilərinə müqəddərdir. Əski moğol əsəri bu qurtuluşlardan birini martın 9-da soray verir. Təbiətin bayram etdiyi bu gün turanlıların da qurtuluş günüdür".⁹

Qeyd edək ki, Rəsulzadədən öncə "İran", "İranlılıq" və İran şübhəli məsələsində, aşağı-yuxarı eyni yanlışlığı başqa bir Türk aydını Əhməd bəy Ağaoğlu da etmişdi. Buna səbəb də, 19-cu əsrin sonu, 20-ci əsrin əvvəllərində qar Rusiyası türkləri, o cümlədən Quzey Azər-

laya bilər. Bu anlamda ingilislərin "İran"ı toxunmasını onlar üçün bir bomba təhlükəsi kimi xarakterizə edən Ağaoğlu hesab edirdi ki, "İran" üçün şübhəli məzhəbi ya da şübhəli ruhanilik institutu heç də gerilik hesab oluna bilməz. Mirəhmədov yazır: "Ruhanilik institutunun demokratik mahiyyətdə olduğunu, səylə nəzərə çatdıran müəllif iddia edir ki, bizdə əhalinin bütün təbəqələrinin ruhani təhsil-tərbiyə almaq və molla olmaq imkanı vardır. Burada ruhanilərin mənfi keyfiyyətləri də qeyd edilir və onların öz vəzifələrini icra edərkən yol verdikləri çoxlu mənfi hallar həyatı